

Ознаки семантичного поля

Роботу виконано на кафедрі практики англійської мови ВДУ

В статті проводиться аналіз літератури з питань визначення ознак семантичного поля, зіставляються системні властивості семантичного поля і граматичних категорій.

Ключові слова: система, поле, граматична категорія, сема.

Vasylenko O.V. The characteristics of the semantic field. The article deals with the analysis of the literature on the problem of the definition of the characteristics of the semantic field, the systemic characteristics of the semantic field and grammatical categories are compared.

Key words: system, field, grammatical category, seme.

Будь-якій системі притаманна ознака цілісності. Її виявлення в різних системах можуть відрізнятися вагомими особливостями. У функціонально-семантичних полях (ФСП) ознака цілісності характеризує зміст поля, що базується на визначеній семантичній категорії. Що ж стосується засобів формального виразу, то їхня сукупність позбавлена цілісності, оскільки вони відносяться до різних мовних рівнів і є різні за своєю структурою.

Для того, щоб більш наочно виявити специфіку ФСП як системи, доцільно зіставити системні властивості ФСП і граматичних категорій (ГК). Таке співставлення закономірне тому, що ФСП і ГК мають спільні основи для порівняння: вони базуються на певній категоріальній семантичній ознаці; водночас ФСП і ГК відрізняються одне від одного за рядом ознак реалізації системності.

ГК у мовах флективно-синтетичного типу представлені системами протиставлених одне одному рядів граматичних форм слова (або типів синтаксичних конструкцій), об'єднаних на основі спільності того рядового

значення, по відношенню до якого значення компонентів (грамем) цієї категорії є видовим. Категоріальна родова ознака (способу, часу, особи, числа тощо) розкривається у взаємовиключних видових ознаках протиставлених одна одній грамем (різних способів, часів, осіб, чисел тощо). У цих родово-видових відношеннях і семантичній співвідносності компонентів ГК виявляється їх однорідність у плані змісту. Однорідність може бути не абсолютною, а лише відносною, оскільки опозитивні відношення грамем можуть сполучатися з неопозитивними відмінностями (пор. неповну і непослідовну співвідносність значень різних відмінків, способів, видів). Проте неопозитивні відмінності в змістовній структурі ГК не порушують єдності категоріальної родової ознаки, що розкривається у видових ознаках протиставлених один одному компонентів ГК [2, с.17-28].

Отже, ГК як системи характеризуються у плані змісту високим ступенем цілісності і однородності. Цим властивостям змістовної сторони ГК відповідають аналогічні властивості їх формального виразу. Ми маємо справу або з протиставленим один одному рядом граматичних форм слова (такий основний тип ГК), або з протиставленнями один одному типами синтаксичних конструкцій (наприклад, активних і пасивних).

Зіставлення з ГК дозволяє виявити особливості системних ознак ФСП. Про відсутність цілісності та однорідності плану вираженням ФСП вже йшла мова вище. Є деякі особливості ФСП і в плані змісту.

ФСП охоплює семантичні функції, які навіть при їх належності до однієї й тієї ж семантичної категорії можуть відрізнятися явно вираженою багатоаспектністю (пор. наприклад, різноманітність значень взагалі результативного, “спеціально-результативних” та інших способів дії, які відносяться разом зі значеннями видів до поля лімітативності з його інваріантною ознакою того чи іншого відношення дії до межі [4, с.12-29]; [6, с. 14-25]; [8, с. 157-196].

Багатоаспектність семантики компонентів ФСП знаходить виявлення у тому факті, що різні семантичні елементи цього поля можуть поєднуватися в

одній словоформі. Так, у дієсловах тривалого підсиленого способу дії (відносяться до поля лімітативності) типу *додзвонитись, достукатись* поєднуються значення досягнення межі (вираженою формою доконаного виду і “тривалих намагань”, які передували досягненню межі (*дзвонити, дзвонити і нарешті додзвонитись*), у одній тій же словоформі можуть бути поєднані різні способи дії. Таким чином, якщо різні компоненти ГК знаходяться у відношеннях взаємовиключення, то компоненти ФСП можуть знаходитись у відносинах взаємного доповнення.

Зазначені відмінності у відносинах між компонентами ГК, з одного боку, і між компонентами ФСП, з другого — це відмінності в структурі цих єдностей, що характеризують їх як різні типи систем.

На відміну від ГК ФСП як система відрізняється відсутністю ознак цілісності й однорідності в плані вираження і можливістю таких проявів багатоаспектності плану змісту, які дозволяють говорити тільки про відносну (послаблену, обмежену) цілісність.

Разом з тим було б неправильно розглядати ФСП тільки в аспекті “системного занепаду”. Потрібно звернути увагу на “сильні” системні ознаки ФСП, визначені А. В. Бондарко.

Мова йде перш за все про функціональну повноту поля. ФСП охоплює всю сферу функцій, які базуються на певній семантичній категорії. Так, поле темпоральності в російській мові охоплює всю сферу темпоральних зв'язків, включаючи і ті зв'язки відносин, які знаходяться за межами (повністю або частково) граматичних форм часу. Такими є відносини близького-далекого, минулого або майбутнього, пов'язані з показниками типу щойно – давно, ось – ось, скоро, зараз – нескоро, через багато років. Варто зазначити, що для ГК, у відмінності від ФСП, характерна частковість (неповнота) функціональної сфери, яка охоплює компоненти цієї єдності: кожна ГК включає тільки ті значення, які релевантні для цієї системи форм.

Друга “сильна” системна ознака ФСП – відмінність обмежень у відношенні характеру і типу охоплених даним полем формальних засобів, тобто

формальна необмеженість. Семантична категорія, яка лежить у основі цієї єдності, може бути виражена будь-якими мовними засобами – морфологічними, синтактичними, словотвірними, лексичними – і будь-якими їх поєднаннями. Серед способів вираження семантики даного поля можуть бути способи дискретні і недискретні, експліцитні та імпліцитні, прямі й непрямі, власне мовні і ті, що представляють собою поєднання мовних засобів і елементів мовної ситуації. У цьому відношенні ФСП суттєво відрізняється від ГК, для яких характерна суворобмеженість не тільки зі сторони змісту, а й зі сторони формального вираження.

Формальна необмеженість, притаманна ФСП, має й формальну повноту. Отже, відзначена вище ознака функціональної повноти доповнюється ознакою повноти формальної.

Функціональна і формальна повнота поля знаходять виявлення в тому, що ФСП включає не тільки граматичні одиниці, класи і категорії як вихідні системи, але й елементи їх середовища, що відносяться до тієї ж семантичної категорії [5, с.13-23]. Це збільшує пояснювальну силу цієї відмінності системного аналізу в граматиці. “Поясненню служить вступ пояснювального явища в контекст оточуючих його (у просторі й часі) фактів...” [1, с.17-56]. Так, звернення до поняття темпоральності як ФСП, що охоплює різні типи темпоральних відносин (а не тільки ті, які знаходять вираження в граматичних формах часу), дає можливість виявити специфіку часу як граматичної категорії.

Поняття системи і середовища, що відносяться до мовних явищ, відносні. Кожна ФСП включається в найбільш широку систему елементи якої відіграють роль середовища по відношенню до цього поля як вихідної системи. Звичайно, ФСП включається у цілий комплекс перехрещених систем. Функцію середовища по відношенню до даного поля виконують всі поля у складі повного угруповання ФСП і за його межами, які взаємодіють з полем, що вивчається, беручи участь у формуванні, збереженні й розвитку його властивостей як системи. Так, по відношенню до поля темпоральності як вихідної системи роль середовища відіграють всі взаємодіючі з ним елементи

полів аспектуальності, тимчасової локалізації і таксису в складі угруповання ФСП аспектуально-темпоральних відносин. Крім того, середовище для темпоральності складають всі взаємодіючі з ним елементи групування по відношенню до ФСП темпоральності існують у складі таких полів, як персональність, локативність та якісність. У кінцевому рахунку вивчення відносин ФСП з їх середовищем в певному угрупованні ФСП і за його межами веде до постановки питання про систему полів [3, с.40-47]; [4, с. 58-70].

Гулига Е. В. зазначає різноманітні засоби граматичного і лексичного рівня, покликані виражати і називати загальні значення, пов'язані між собою не випадковими відносинами, а відносинами, що дозволяють встановити певні закономірності. Сукупність взаємодіючих засобів утворює систему – „граматико-лексичне поле”

Поле характеризується наступними ознаками:

1. Наявністю інвентаря (набору) засобів різних рівнів, пов'язаних між собою системними відносинами. Складаючи поле, засоби стають конститuantами поля.

2. Наявністю загального значення, яке в тому чи іншому ступені властиве його конститuantам.

3. Загальне значення поля не єдине, воно розпадається мінімум на два значення, які можуть бути протилежними або полярними. Кожне з цих значень утворює мікрополе .

4. Поле володіє неоднорідною і, як правило, складною структурою, яку можна представити у вигляді горизонтального і вертикального перетинів.

1) На горизонталі розташовуються семантичні ділянки – мікрополя. Наприклад, Поле Часу складається з трьох мікрополів: мікрополя Теперішнього, мікрополя Минулого і мікрополя Майбутнього. Деякі поля відрізняються ускладненою семантичною структурою. Такою структурою володіє Модальне Поле, воно є макрополем з двома полями, з яких Поле Недійсності у свою чергу розпадається на мікрополя . В межах поля діють

синонімічні зв'язки, однак поле ширше за синонімічний ряд, оскільки воно може охоплювати різноманітні значення аж до полярних.

2) На вертикалі розташовуються конституенти мікрополів, які в той самий час є конститuantами макрополя. Вертикальна будова поля залежить від характеру і числа конститuantів та їх розташування по відношенню один до одного.

В більшості полів виділяється домінанта, тобто конститuant поля, а) найбільш спеціалізований для виразу даного значення; б) що передає його найбільш однозначно; в) що використовується систематично.

Відмінність в будові поля визначається належністю домінанти до морфології, синтаксису або лексики. Можуть існувати поля з домінантою в середині кожного мікрополя і поля (або мікрополя) без домінанти. Навколо домінанти групуються найбільш тісно з нею пов'язані конститuantи, що створюють ядро поля. Конститuantи, віддалені від ядра, розташовуються на периферії поля.

Багатозначність конститuantів створює можливість участі одного конститuantа в декількох полях як домінанта одного поля (мікрополя) і периферійного засобу іншого. Наприклад, футурум — домінанта мікрополя Майбутнього є також однією з конститuantів мікрополя Спонуки і одним з конститuantів мікрополя Припущення, розташовуючись в той самий час на периферії мікрополя Теперішнього Часу. Багатозначність конститuantів створює передумови для зв'язку мікрополів усередині одного поля, а також різних полів між собою.

При аналізі значень всіх конститuantів використовується метод компонентного смислового аналізу. Він полягає в тому, що значення (лексичне і граматичне) розкладається на мінімальні смислові елементи — „семи”. Сукупність сем складає загальне значення слова або форми. При зміні значення міняється склад сем: одні зберігаються, інші зникають, замість них з'являються нові. Семи можуть бути виявлені на рівні лексики чи на рівні

граматики. Відповідно розрізняють лексичні та граматичні семи. Деякі лексичні семи наближуються до граматичних. Пояснимо це на прикладах.

Слово *snake* в основному значенні *змія* має такі семи: “гадючий”, “плазун”, “нікчема”, „валютна змія”. Переносне значення по відношенню до людини створюється на основі другої та третьої сем, які модифікуються в “підступність, хитрість”, в той же час з’являється нова сема “особа”. Друге переносне значення “коливання курсу валют” створюється на основі четвертої семи „валютна змія”, в той же час з’являється нова сема “економічні процеси”.

Зіставляючи різні семи навіть в межах одного слова, можна виявити їхню неоднорідність: деякі з них обмежені лише рівнем лексики “отруйність, звивиста форма, плазун”, інші наближаються до граматичного значення, ніби виходячи за межі лексичного рівня, наприклад „валютна змія”, ”особа”. В описаних нами граматико-лексичних полях при аналізі лексичних засобів враховуються лише семи другого порядку, тобто ті, що пов’язані з граматиною.

Близькі до цих сем також семи, що характеризують так звані лексико-граматичні засоби, оскільки вони пов’язані в тій чи іншій мірі з лексичним значенням слова і водночас близькі граматичним значенням. Наприклад в реченні *I would like to go to the theatre* лексична сема “бажання” блідніє, з’являється сема “майбутнє” [7, с.8-11].

Таким чином, вищесказане дає можливість визначити такі ознаки семантичного поля:

- наявність загального значення, яке в тому чи іншому ступені властиве його конститuantам;
- властивість загального значення поля розпадатися мінімум на два значення, які можуть бути протилежними або полярними. Кожне з цих нових значень утворює мікрополе та ін.
- між значеннями слова та його контекстом існує тісний взаємозв’язок. Внутрішня єдність значення слова та його контексту, що характерна для семантичного поля, дає змогу заздалегідь

виявити хоча б приблизно коло слів, котрі можуть сполучатись одне з одним.

Література

1. Берг А.И., Бирюков В.В. Познание сложных систем и проблема не транзитивности научного объяснения // Философско-методологические основания системных исследований. Системный анализ и системное моделирование. – М., 1983. – 80 с.
2. Бондарко А.В. О структуре грамматических категорий (отношение оппозиции и неоппозитивного различия) // ВЯ.- 1981.- № 6.- 55с.
3. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука, 1983. –208 с.
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика.-Л.: Наука, 1984. – 133 с.
5. Бондарко А.В. Опыт лингвистической интерпретации соотношения системы и среды // ВЯ. – 1985. - № 1. – 60 с.
6. Бондарко А.В. Семантика предела // ВЯ. – 1986. - №1. –65 с.
7. Гулыга Е.В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в совр. нем. яз., М., “Просвещение”, 1969. – 183 с.
8. Шелякин М.А. Категория вида и способа действия (теоретические основы). – Таллин : Валгус, 1983. – 216 с.

Адреса для листування:

43008 Волинська обл., м. Луцьк,

вул. Загородня 2, кв. 53.

Тел.: (8-03322) 5-56-83 (дом.)

Статтю подано до редколегії

28. 11.2005р.